

УДК 821.161.2

Максимчук-Макаренко С. О.
аспірантка кафедри української мови,
літератури та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету
імені Олександра Довженка

УКРАЇНСЬКА ЖІНКА НА ВІЙНІ:

ПРОБЛЕМА ПАТРІОТИЗМУ Й ЗРАДИ

(на матеріалі літературної творчості О. Довженка)

У статті наголошується, що літературний доробок Олександра Довженка є своєрідною енциклопедією життя українського жіноцтва періоду Другої світової війни й

повоєнних років, що письменник з документальною достовірністю відобразив усі ті жахіття, через які змушена була пройти українська жінка в добу лихоліття. Акцентується увага на глибинних проблемах патріотизму й колабораціонізму українок в часи окупації.

Ключові слова: колабораціонізм, патріотизм, війна, жінка, вдова, окупація, мораль.

В статье отмечается, что литературное наследие Александра Довженко является своеобразной энциклопедией жизни украинских женщин периода Второй мировой войны и послевоенных лет, что писатель с документальной достоверностью отобразил все те ужасы, через которые вынуждена была пройти украинская женщина в то непростое время. Акцентируется внимание на глубинных проблемах патриотизма и коллаборационизма украинок во времена оккупации.

Ключевые слова: коллаборационизм, патриотизм, война, женщина, вдова, оккупация, мораль.

The article declares that Oleksandr Dovzhenko's literary heritage is a kind of encyclopaedia of the Ukrainian women's life during the Second World War and post-war years. The writer with the documentary authenticity described all the horrors of life the Ukrainian woman had to pass through at that time. Special attention is given to the problems of the Ukrainian women patriotism and collaboration in the period of occupation.

Key words: collaboration, patriotism, war, wife, widow, period of occupation, morality.

Тема патріотизму і зради завжди була в центрі уваги національних письменників. У цьому контексті доречно згадати такі широко відомі твори, як «Тарас Бульба» М. Гоголя, «Чорна рада» П. Куліша, «Захар Беркут» І. Франка, «Сава Чалий» І. Карпенка-Карого, «Гріх» В. Винниченка та багато інших шедеврів вітчизняної літератури.

Не оминув цю вічну і болючу проблему й Олександр Довженко. Особливо хвилювала майстра доля пересічної української жінки в екстремальних умовах Другої світової війни. «Велика і надзвичайна тема – українська жінка і війна. Хто виніс і витяг на своїх плечах найбільше лиха, жорстокостей, ганьби, насильства? Українська мати, сестра, жінка, улюблена» [Довженко 2013:51], – зазначив митець у своєму «Щоденнику» 6 березня 1942 року.

Цього важливого питання в творчості О. Довженка торкалися А. Новиков («Образ України у творчій спадщині Олександра Довженка»), С. Привалова («Жіночі образи в літературній творчості О. Довженка»), Н. Троша («Мотив збереження історичної пам'яті у кіноповісті Олександра Довженка "Україна в огні"»), З. Шевченко («Зображення війни у творчій спадщині О. Довженка») та деякі інші українські літературознавці.

Мета нашої розвідки – висвітлити в літературному доробку О. Довженка проблему виживання української жінки в нелюдських умовах окупації під час Другої світової війни, а також у нелегку повоєнну добу.

Творча спадщина О. Довженка 1941-1945 років – художні й публіцистичні твори, щоденникові записи, документальні фільми – відіграла активну мобілізуючу роль у формуванні патріотичних почуттів українського народу. Олесь Гончар свідчив: *«Доля народу, доля поневоленої окупантами України стала думою його безсонних ночей, його пекучим болем і стражданням. Сповнені священної ненависті до ворога народні месники-партизани, багатостраждальні матері, невольниці-дівчата, весь пригнічений, але нескорений люд, що на нього впала ніч окупації, знайшов в особі Довженка одного з найглибших, найемоціональніших виразників своїх почувань»* [Гончар 1959:169].

Про гірку долю українського народу під час окупації Довженко знав не лише з переказів і розповідей. 17 вересня 1939 року він чи не першим з українських митців одягнув військову форму, очоливши фронтову кінознімальну групу, котра виїхала на терени щойно приєднаної до радянської імперії Західної України. Друга світова війна ще тільки починалася, проте жертви перших тижнів кривавої бійні вже були незчисленими. Фіксуючи страхіття війни, митець виступав як публіцист (статті «До зброї», «Душа народна неподоланна», «Я бачу перемогу»), прозаїк (оповідання «Стій, смерть, зупинись», «Мати», «На колючому дроті», «Ніч перед боєм», «Незабутнє»), кіносценарист (кіноповісті «Україна в огні», «Визволення», «Повість полум'яних літ»).

Чи не найбільшим полем для роздумів став Довженків щоденник, якому митець довіряв багато чого з того, що не могло бути оприлюдненим. Саме на сторінках «Щоденникових записів» можна віднайти рядки про історичну несправедливість, якої зазнав український народ загалом і українська жінка зокрема в роки Другої світової війни.

Довженків «Щоденник» 1941–1942 років містить також чимало записів про насильство над жінками, які потрапили в нацистські лабети. Характерним прикладом є нотатка, зроблена письменником 6 березня 1942 р.: *«Німець звалтував жінку. Вона одбивалась до останнього. Вона була вже майже голою. Вона була уже під насильником, і все ж він не міг її взяти. Тоді він застрелив її в лоб з револьвера і звалтував її мертво...»* [Довженко 2013:51]. Кожне речення є ніби окремим кадром із кінофільму, жахливим відображенням тогочасної дійсності.

Не менш вражаючими є записи про звалтування неповнолітніх у часи окупаційного режиму. *«Німці звалтували всіх дівчат. Дівчатка літ по 15–16, бліді, замучені, плачуть тихенько»*, – свідчив митець [Довженко 2013:58]. Читаючи ці та подібні рядки, стає зрозумілим, що факти насильства, знуцання над українськими жінками для Довженка були такими ж болючими, як і поразки наших воїнів на фронті.

Антилюдяна політика кремлівських керманічів стосовно широких мас населення, яке вимушено залишалося на окупованій території, чітко окреслена в кіноповісті «Україна в огні». Розповідь про двох вчительок, комсомолок, які прийшли до одного з очільників району з надією дізнатися правду про подальшу долю їхнього міста, котре покидали останні підрозділи Червоної армії, – є одним з найемоційніших епізодів твору. На пряме запитання, що їм робити у такій непростій ситуації, перелякані, розгублені освітянки, почули від представника влади, який мав би потурбуватися про долю пересічних громадян, відверту брехню про неправдивість чуток щодо окупації рідного краю. І тільки один із офіцерів (це був Василь Кравчина) чесно попередив дівчат про ту велику біду, яка чекає на них у тому випадку, якщо вони не встигнуть виїхати з міста до приходу нацистів. *«Тікайте, сестри мої, тікайте. Бо прийдуть німці, понівечать вас, заразять хворобами, поженуть у неволю, а цей незгоросмий шкаф, що збирається тікати, повернеться потім та й судитиме вас за розпусу»*, – попереджає він своїх землячок [Довженко 1986:176].

У реальному житті жінок і дівчат, що мали нещастя з тих чи інших причин вступити у відносини з окупантами, незрідка після короткого допиту радянські «визволителі» оголошували зрадницями й тут же без зайвих формальностей страчували. Подібний випадок Довженко безпристрасно зафіксував у своєму «Щоденнику». Митець, зокрема, пригадує свою розмову з генералом про те, як той допитував таких малолітніх *«зрадниць вітчизни»*, а потім холоднокривно розстрілював, *«як одна розповіла, що вона вже два роки живе з офіцером, що взяв її, коли їй було лише 15 років. Що вона любить його»* [Довженко 2013:254]. Пізніше цей епізод знайшов своє художнє втілення у кіноповісті «Україна в огні» (йдеться про відносини Христі Хуторної й італійського офіцера Антоніо Пальми).

Випадки замовчування владою реальної небезпеки для населення в часи Другої світової війни у зв'язку з можливою окупацією були непоодинокими. Це була цілеспрямована політика комуністичного керівництва.

Довженко засуджував також прояви спотвореної радянської моралі, яка зневажала всіх, кому не пощастило уникнути окупаційного режиму. Багатозначущим у цьому плані є запис у «Щоденнику» про незаслужене приниження дівчат в роки війни окремими червоноармійцями: *«У Харкові в перший день визволення одна комсомолка, що півроку не вилазила з льоху, нарешті вилізла мов з могили. Надівши святкову сукню, а що могло бути більшим святом, вона вибігла на вулицю і кинулась з радісним привітанням до лейтенанта. – Забирайся геть, німецька б...дь! – гукнув на дівчатко визволитель, гордовито простуючи по тротуару і шукаючи, очевидно, очима трупи забитих німцями наших громадян, щоб висловити своє обурення проклятими фашистськими катами»* [Довженко 2013:275].

Водночас Довженко засуджує тих дівчат, які добровільно поєднали свою долю з ворогами. Притому його вражає масовість таких вчинків. *«У Белгороді вісімдесят процентів молодих жінок повиходили заміж за німців»*, – занотовує митець у «Щоденнику» 24 червня 1942 року. І тут же додає: *«Ми будемо карать їх за це. Ми не порвемо на собі волосся, не згоримо од сорому, ми*

подумаємо над своїм убожством у вправах виховання, ми розстріляємо зрадників і безбатченків, яких ми самі поплодили» [Довженко 2013:202].

Страшне усвідомлення того, що ці жінки зазнають кари, яка, напевно, буде справедливою, не дає спокою письменнику. Його вражають їх безхарактерність, мізерність, легковажність, безпринципність. Врешті-решт, майстер доходить висновку, що така поведінка дійсно є зрадою Вітчизни. Однак, на його думку, за великим рахунком, у цьому повинна сама ж влада, комуністичне керівництво, яке віковічні християнські цінності, любов до Батьківщини підмінила на малозрозуміле для пересічної людини марксистсько-ленінське вчення про так звану класову боротьбу. Адже *«найстрашніше, що дівчата не знають, що, виходячи заміж за німця, вони зраджують Батьківщину. Їх не учили Батьківщині – їх учили класовій ворожнечі і боротьбі, їх не учили історії» [Довженко 2013:151].*

Згодом у майстра з'явиться задум написати оповідання, присвячене питанню зради Вітчизни, оскільки, на його думку, *«це драма наших днів. Драма нашої епохи. Це дуже немногі розуміють» [Довженко 2013:202].* На жаль, ця ідея, як і багато інших, залишилася нереалізованою.

Прикметно, що проблема масового колабораціонізму в роки Другої світової війни хвилювала не тільки Довженка. Численні факти зради пронизують і щоденник Олеся Гончара. Зрада як суспільне явище розкривається у нього на прикладах служіння молодих українок німцям: *«Харків взагалі зараз, за оповідями, це новий Вавілон. Життя кипить, але п'яне, нездорове, як бенкет під час чуми... На вулицях сморід від трупів, що десь поблизу розкладаються під сонячним промінням, і тут же поруч на розі – вже гримить ресторан, там німецькі офіцери розважаються з українськими дівчатами» [Гончар 2000:22].*

Гончар, як і Довженко, всупереч офіційним поглядам на мораль, яку насаджувала в суспільстві комуністична влада, відтворював реальні картини буття на війні. Змальовуючи картини зради жінки-солдатки, він не шкодує негативно забарвлених слів, використовує нецензурну лексику.

Довженко, будучи за освітою вчителем, як ніхто розумів, що потрібно докорінно змінювати ситуацію з вихованням молоді. Адже саме ця проблема стала однією з основних причин масового зрадництва жінок у роки війни. На думку письменника, *«відсутність громадянської гідності, гордості і національної охайності і мужності, якої нема у других поневолених країнах, це наша дорога розплата за нікчемне погане виховання молоді, за хамську образу виховання дівчини, за нехтування жіночої природи, за неповагу до її, за грубість»* [Довженко 2013:211] і, можливо, *«це є одна з причин, чому у нас так багато зрад і одружень наших дівчат з німцями»* [Довженко 2013:208].

На сторінках свого «Щоденника» письменник раз у раз повертається до проблеми вдосконалення системи виховання у тодішній країні. На його думку, *«... треба категорично перебудувати становище і роль учителя у суспільстві і в школі. У нас учитель у загоні. Жалюгідне становище учителя матеріальне і моральне, правове, і хибна система виховання – ось причина перша і найголовніша всіх труднощів, що їх несемо ми зараз...»* [Довженко 2013:208]. Наявність освіченого народного українського вчителя, *«серця і сумління села»*, над яким би не стояли безправні голови колгоспів могла б врятувати молодь від *«неуцтва, безхарактерності, слабодухості, безвідповідальності і розгильдяйства»* [Довженко 2013:208].

Довженко демонструє всю глибину народного горя в дні окупації. Його турбує те, що людям доводилося впрягатися у ярмо замість коней та волів, зазнавати принижень, гинути у вогні пожеж, на шибеницях, від пострілів ворожих автоматів. Промовистою у цьому ракурсі є цитата з «України в огні»: *«Сотні нещасних людей, розстріляних, покалічених, з вирізаними на грудях і на лобі зірками, згоріли тієї ночі в селі, замкнуті в палаючих клунях і церквах. Розплатилися за німецький хворобливий сон тяжкими муками у вогні українські діти»* [Довженко 1986:226]. Митець доходить висновку, що саме страх бути однією з тих, хто згорить у полум'ї війни, інстинкт самозбереження штовхав наших дівчат на нерозважливі вчинки.

Містить «Щоденник» і рядки про справжніх жінок-патріоток, захисниць свого народу. У сучасному літературознавстві поняття «патріотизм» визначається як одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до Батьківщини, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури [Філософський словник 1986:480]. Здатністю до самопожертви, терпінням матеріальних нестатків, холоду, голоду – довершує характеристику своїх патріоток Довженко, які поруч з воїнами-чоловіками здобували перемогу в роки війни. *«Партизанко, хранительнице батьківського вогнища, хранительнице нації! Ми скоро повернемося. Ми, очищені власними жертвами, оточимо тебе увагою і любов'ю. І світ увесь дивитиметься на тебе і преклониться перед тобою, мученице наша і наша красо <...> А зараз ми клянемося тобі, сестро і доню, і кличемо. Гартуй своє серце, ненавидь ворога, ненавидь зрадника, бійся зрадника України Радянської. То твій найлютіший ворог* [Довженко 2013:83]», – закликав митець своїх співвітчизниць до боротьби із загарбниками на тимчасово окупованій території.

Тема патріотизму, самозречення в ім'я любові до свого народу, в ім'я перемоги над лютим ворогом прослідковується і при детальному аналізі образу Олесі Запорожець. Одержима духом волі героїня «України в огні» – образ викінчений, характер її чітко окреслений. Олеся – людина надзвичайної сили волі, яка ніколи не стане на шлях компромісу з совістю. Її любов до свого роду і народу сильніша за смерть. Вона справжня патріотка своєї землі. Тричі тікаючи з німецької неволі і будучи схопленою по дорозі на Батьківщину, дівчина благає охоронців: *«Дайте мені хоч жменю землі. Прошу вас. Рідна земля моя»* [Довженка 1986:196].

Олесі чуже і неприйнятне поняття всепрощення. Необхідність відкритої боротьби проти зла – життєва позиція героїні. Її любов до свого народу виростає з ненависті до тих, хто намагається його знищити. Вона ще на початку твору робить свій вибір між любов'ю до захисників і ненавистю до ворогів, приймає на себе усю відповідальність за цей вибір: на вівтар власної свободи

вона поклала свою душу і дівочу цноту. Це була та велика жертва, на яку вона відважилася в ім'я перемоги.

Олеся є уособленням нескорених дівчат. Вона терпить наругу над собою заради високої мети – продовження свого древнього козацького роду. Дівчина вірить у перемогу над ворогом, у можливість народження дітей під мирним небом. На прикладі життєвого шляху Олесі письменник демонструє важливість вічної теми: вірність своєму народові, землі, на якій зростаєш.

Змальовуючи образ Олесі, Довженко, поза сумнівом, спирався на традиції української класичної літератури. Схожі жіночі характери у свій час створили П. Куліш («Чорна рада. Хроніка 1663 року»), М. Кропивницький («Олеся»), Б. Грінченко («Олеся») та інші національні митці.

З гіркотою і болем писав Довженко також про тих жінок і дівчат, яких нацисти силоміць вивозили на примусові роботи до Німеччини: *«Поїзди їхали через всю Україну удень і вночі, і в нічній темряві губилися дівочі пісні і роздирали душі і плач і прощання»* [Довженко 2013:118]. Не менше боліло серце у письменника й від того, що на його очах вороги нищили українську красу, наше майбутнє. Адже *«німці вибирають кращих дівчат. <...> Сотні тисяч кращих продовжувателюк нашого роду зникне з нашої землі і загине спаскуджене, забите, заслано в безповоротну даль»* [Довженко 2013:153]. Якби у Довженка була можливість відвідати співвітчизниць за кордоном, побачити, з чого складалися їхні трудові будні, його щоденник, імовірно, поповнився б розповідями про всі ті жахи і страждання, які нещасним бранкам довелося пережити на чужині. Натомість маємо картини страшного фізичного приниження й покарання багатьох із них уже після закінчення війни, притому з боку тих, на кого вони з надією чекали упродовж всіх років свого рабства у невинній Німеччині. 13 серпня 1945 року майстер записав у своєму «Щоденнику» розповідь однієї зі своїх знайомих, яка потрясла його до глибини душі. Його співрозмовниця розповіла про те, як *«пятьдесят дівчаток українських, веселих і до краю щасливих визволенням з неволі, були передані американцями до нас на нашу зону»*. Але *«їх кудись завели, замкнули і всіх*

п'ятдесят так погвалтували наші солдати і офіцери, <...> що деякі погвалтовані по 25 і більше разів, не могли підвестися на ноги. Вони плакали, проклинали своїх визволителів-гвалтівників, вони казали, що як їм не було тяжко в неволі, як не морили їх голодом і трудом, ніхто, ні один ворог не осквернив, не опоганив їх. <...> Двадцять з них не витримало ганьби і муки гвалтування і покінчили життя самогубством». Навряд чи набагато краща доля чекала й на тих, хто вижив після зустрічі з «визволителями», оскільки всіх їх повезли не в Україну, а «далі на Схід на все життя» [Довженко 2013:368].

Чимало сторінок свого щоденника присвячує письменник зображенню й повоєнного життя українок. У ті часи жінку оточувала лише розруха, щоденний плач за загиблими батьками, синами, чоловіками, дітьми, важка праця задля відбудови України, а ще самотність, яка була особливо відчутною на селі. Кращих представників чоловічої статі забрала війна. А ті, хто вижив, зазвичай оселялися в містах, де було більше можливості знайти роботу і заробити кошти для утримання сім'ї. На селі залишилися здебільшого вдови, матері-одиначки, дівчата, які ще не встигли пізнати радість кохання. Усі вони не мали іншого вибору, аніж стати сильними, надміру витривалими, самостійними. *«Запрягшись у важкого плуга, три вдови, зігнувшись від потуги над проклятою, политою кров'ю і потом землею, три вдовиці, зціпивши зуби й витріщивши очі, тягнуть епоху, спотикаючись у тваринячих шлеях. Три вдовиченки сестри мої, ластівки, важко дишуть і проклинують світ увесь до одної людини. І я клянусь і плачу разом з ними...»* [Довженко 2013:413], – у розпачі писав О. Довженко 25 травня 1946 року.

Довженка вражала байдужість радянських керманців до нелегкої долі жіноцтва. Він проклинав усіх тих письменників-підлабузників і чиновників, котрі, вислужуючись, писали про тогочасний добробут на селі і в місті, засуджував святенницьку комуністичну владу, яка продовжувала принижувати дівочу гідність, впроваджуючи абсурдні податки, зокрема шестивідсотковий податок *«на дівчат за бездітність»*. *«Чоловіки на війні загинули, – зауважував*

митець. – *Любитись ні з ким. Платіть будь ласка, дівочки і вдови, за те, що ні з ким вам любитись. Будуєте щасливе заможне життя*» [Довженко 2013:799].

Підсумовуючи, неважко дійти висновку, що літературний доробок Олександра Довженка є справжньою енциклопедією життя українського жіноцтва періоду Другої світової війни й повоєнних років. На сторінках свого «Щоденника» він з документальною достовірністю відобразив усі ті жахіття, через які змушена була пройти українська жінка в добу лихоліття, аналізував причини морального падіння окремих представниць слабкої статі в нелюдських умовах окупації, пропонував своє бачення запобігання подібних проявів у майбутньому. Водночас на прикладі героїнь своїх художніх творів митець прагнув висвітлити кращі людські якості співвітчизниць, продемонструвати нескореність їхнього духу.

БІБЛІОГРАФІЯ

Гончар 2000 – Гончар Олесь. Катарсис / Олесь Гончар. – К. : Український світ, 2000. – 136 с.

Гончар 1959 – Гончар Олесь Художник народу / Олесь Гончар // Олександр Довженко. Збірник спогадів і статей про митця. – К. : Вид-во образотворчого мистецтва і музичної України УРСР, 1959. – 251 с.

Довженко 1986 – Довженко Олександр. Кіноповісті. Оповідання / Олександр Довженко. – К. : Наукова думка, 1986. – 710 с.

Довженко 2013 – Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956 – Дневниковые записи, 1939–1956 / О. П. Довженко. – Харків : Фоліо, 2013. – 879 с.

Філософський словник 1986 – Філософський словник / за ред. Шинкарука В. І. / В. І. Шинкарук. – 2-ге вид., перероб. і доповнене. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.